

Луганська обласна універсальна наукова бібліотека

Бібліографічний дайджест

Оточені колючим дротом

(до Дня пам'яті жертв політичних репресій)

м. Старобільськ – 2020

УДК 016:[323.281:341.485]: 94(477)"19"

О-85

Оточені колючим дротом : бібліогр. дайджест / Луганська обл. універсальна наук. б-ка ; уклад. О. Конишева, А. Шпаченко. – Старобільськ : [б. в.], 2020. – 16 с.

*Хрести... Хрести...
Померлих так багато,
Що не усіх земля і прийняла...
За убієнних на весь світ кричати
Нам треба. Пам'ятати все про них
І кожне ім'я злотом написати
Грядущим на скрижалях кам'яних
Довгаль М.*

Цей День пам'яті і скорботи про жертви, які загинули або постраждали в Україні внаслідок політичних репресій комуністичного режиму назавжди закарбувалось в пам'яті. Репресії носили цілеспрямований, організований характер, направлений на масове знищення української інтелігенції та націоналістів. Велику кількість із них було розстріляно, інші пройшли тюрми, заслання, вислання, каторгу, табори, примусово побували в психіатричних закладах. Упродовж кількадесят років радянська влада ретельно приховувала сліди своїх злочинів: на місцях поховань зводили режимні об'єкти КДБ, землю заливали бетоном, місцевість розрівнювали бульдозерами і висаджували там дерева...

Про це та багато інших жахливих фактів комуністичного терору ви дізнаєтеся переглянувши цей дайджест, який розрахований на всіх, хто цікавиться історією України.

Укладачі *О. Конишева, А. Шпаченко*

* * *

«Більшовики використали гасло «Землю – селянам» задля здобуття й утвердження своєї кривавої влади в Україні. На жаль, романтичну віру в омріяне господарювання на своїй землі зруйнувала жорстока дійсність. Колективізація, виселення, Голодомор підірвали сили українського селянства. Його соціальна вразливість у 1937-1938 роках сягнула межі. Українських селян радянська влада приречла до розстрілів (розстрілювали, навіть не повідомивши родичів) чи заслать до таборів ГУЛАГу за типовим штампованим обвинуваченням у проведенні контрреволюційної або протиколгоспної агітації, розповсюдженні провокаційних чуток про радянську владу та здійсненні підривної роботи.»

Малолеткова О. Серпень 1937-го: ліміт на знищення / О. Малолеткова. // Урядовий кур'єр : газ. Кабінету Міністрів України / голов. ред. С. Брага. – 2019. – 7 серпня (№ 149). – С. 2.

«В период Большого террора был нанесен беспрецедентный (даже по масштабах репрессивной активности сталинского строя) удар по широким слоям советского общества. Выявление «врагов народа» в 1937–1938 гг. втянуло в свою орбиту сотни тысяч рядовых граждан, бесконечно далеких от партийно-номенклатурной прослойки: по политическим обвинениям было арестовано свыше 1,7 миллиона человек, более 700 тысяч арестованных были расстреляны.»

Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы большого террора : [исследование] / М. Мицель ; ред. В. Любченко. – К. : Дух і Літера, 2012. – С. 5.

«В січні 1938 року політбюро наказало НКВД здійснити до початку операції проти «контрреволюційних національних груп». Ними були, зокрема, німці, поляки, фіни, балтійці, японці та китайці. Було заарештовано сотні тисяч осіб. Власна статистика НКВД свідчила про 335513 вироків у «національних операціях» від літа 1937 року до осені 1938.»

Рислаккі Ю. Воркута! Повстання у виправно-трудоному таборі : пер. з фін. / Ю. Рислаккі ; пер. Ю. Зуб ; оформ. обкл. А. Ладик. – Л. : Літопис, 2015. – С. 20.

«Великий терор став віхою у загальній переорієнтації державних репресій із соціальних на національні групи. Після 1937 року вперше в радянській риторичі «велику російську націю» було поставлено вище інших. Водночас

уряд ліквідував як реакціонерські та зайві багато менших національних адміністративних одиниць різних рівнів, які функціонували як особні утвори від початку 1920-х років. У другій половині 1930-х років поляки, німці, корейці та іранці, які жили в прикордонних районах, стали жертвами страт і примусових депортацій і були змушені так-сяк облаштувати собі нове життя в спецпоселеннях і в ГУЛАГу. Напередодні війни українців, фінів та естонців масово й так само жорстоко вичистили з їхніх рідних земель.»

Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна : пер. з англ. / Н. М. Наймарк ; пер. В. Старк. – К. : Києво-Могилян. акад., 2011. – С. 76.

«Відбувся так званий народний суд,
Таємна розправа, фальшива, жорстока.
Пройшовся по душах законоблуд
У чоботах брудних залізним кроком.
Регоче зухвало над жертвами глум
І душі шматує собі на онучі,
Мов прапор, висить на багнетах сум,
Оздоблений терном і дротом колючим.»

Український декламатор : зб. віршів для молоді / уклад. Н. Зінкевич, Зінкевич. - Вид. 2-ге. – К. : Смолоскип, 2014. – С. 350.

«22 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про настрої серед української інтелігенції». В документах прямо говорилося: «Українізація використовується для угруповання в усіх життєвих частинах державного організму прибічників націоналістичних ідей».

Були визначені й носії українського націоналізму – Українська автокефальна православна церква, Всеукраїнська академія наук, а також, власне, вся сфера культури, зокрема література.»

Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов ; ред. Т. Хорунжа; авт. передм. С. Глузман ; оформ. кн. А. Косяк, А. Шубін. – К. : Абрис, 1997. – С. 31–32.

«Дедалі частіше терор спрямовувався проти пересічних громадян. На початку 1930-х відновилася практика масового захоплення заручників радянськими каральними органами, що використовувалася більшовиками ще під час проведення «продрозверстки» в 1918-1921 рр. У заручники захоплювали мешканців тисяч сіл, як правило, дітей або підлітків. Батьки й родичі віддавали за їхнє повернення від голоду. Ті заручники, кого родичі не могли викупити, зникали. Їх страчували.»

Палій О. Короткий курс історії України / О. Палій ; оформ. кн. Г. Букша. – Вид. 3-тє. – [К.] : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. – С. 361.

«До середини 1937 року на Соловках зібрано весь цвіт української підсоветської інтелігенції та українських комуністичних кіл. Тоді в цьому концтаборі були представники найрізноманітніших політичних партій і угруповань. Тут можна було побачити і монархістів-гетьманців, і федералістів, правих і лівих есерів, комуністів і соціал-демократів.

Опинившись на Соловках (чи в інших таких же значних місцях) перед єдиною для всіх небезпекою, багато в'язнів забували про давні політичні чвари й незгоди, браталися між собою і з гирким жалем та болем думали про перейдений шлях.»

Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках ; Недостріляні / С. Підгайний ; уклад. Ю. Шаповал. – К. : Кліо, 2019. – С. 33–34.

«2 липня 1937 року під бравурні марші на честь «найдемократичнішої в світі Сталінської Конституції» (схваленої 5 грудня 1936 року) розпочалася наймасовіша за всю советську епоху, єжовська «чистка» суспільства. Цього дня Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило документ П 51/94 «Про антирадянські елементи», яким секретарям обласних, крайових, республіканських організацій та представникам НКВД пропонувалося взяти на облік усіх «куркулів та карних в'язнів», які повернулися з заслання та ув'язнення, з тим, щоб найбільш ворожих із них заарештувати і розстріляти в порядку адміністративного переведення їхніх справ через «трійки», а решту вислати у вказані НКВД місця.»

Овсієнко В. Світло людей : мемуари та публіцистика / В. Овсієнко. – Вид. 2-ге, переробл. і допов. – К. : Кліо, 2018. – С. 148.

«Запекла боротьба більшовиків з виразниками національних інтересів стала невід'ємною рисою ставлення і розвитку радянської влади в Україні. Політичні репресії проти учасників національно-визвольного руху жодним чином не припинялись упродовж 1920-1980-х років, щораз набираючи нових форм і масштабів. Нечуваного розмаху набули депортації, ув'язнення в тюрмах і таборах, терор голодом, розстріли, обмеження людських прав і свобод.»

Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990) : [документи і матеріали] / уклад. та авт. передм. В. Даниленко ; голов. ред. Я. Калакура ; ред. В. Баран [та ін.]. – К. : Смолоскип, 2013. – С. 5.

«Знайомство з постановами ЦК КП(б)У дає змогу не лише окреслити той список імен, які свого часу підпали під репресії, а й побачити весь масив творів, які радянська влада вважала не просто не придатними для читача, а й особливо небезпечними особисто їй. Адже саме про такий страх свідчить позначка «Ворог народу».

Список репресованої літератури: [заборон. вид. 1920–30-х років] : док. і матеріали / уклад. С. І. Білокінь ; оформ. кн. С. Я. Ковика-Алієв ; ред. Ю. Буряк. – К. : Укр. пропілеї, 2018. – С. 7.

«Існування «трійок» та інших позасудових репресивних органів повністю суперечило радянському законодавству, у тому числі Конституції 1936 року, але хто ж на це зважав? Заарештований був фактично позбавлений права на захист (на адвоката) чи оскарження вироку. Слідчі психологічним знуцанням і нелюдськими тортурами «вибивали» з арештованих потрібні зізнання. В 1937 році дозвіл на застосування методів «фізичного впливу на підозрюваних» (тобто тортур) було дано на найвищому рівні ЦК ВКП(б). Випадки неправомірного засудження вважались цілком припустимими.

В ті часи особа могла написати донос на когось, остерігаючись, що той донесе на неї першим. Це стало типовим засобом вирішення особистих конфліктів із керівництвом, викладачами, родичами тощо.»

Бітімєрова І. Про Великий терор в Україні / І. Бітімєрова // Вісті Марківщини : вид. терит. громад Марківського р-ну. – 2019. – 17–24 серпня (№ 33). – С. 9.

«Коли наступного дня відчинилися двері, я, мов підкошена, упала до ніг чоловіка в окулярах, якого пам'ятала з «групіровок». Це був табірний лікар із Зони. Політрук прислав його перевірити, чи я й справді вагітна. Обстеження відбувалося надворі, просто перед карцером. Табір стояв порожній, жінки вже давно були в лісі.»

Ранков П. Матері : роман / П. Ранков ; пер. Т. Окопна. – К. : Комора, 2016. – С. 71.

«...люди, які були в ГУЛАЗі, в отому, сталінському, що ним ми всі тепер одне одного лякаємо. Одні з них сиділи там за політичною 58-ю статтею («Антирадянська агітація»). Інші там працювали – охороняли, лікували, конвоювали.»

Артем'єва Г. 58-ма. Невилучене : історії людей, які пережили те, чого ми найбільше боїмося / Г. Артем'єва, О. Рачова ; пер. О. Ушкалова ; фот. Г. Артем'єва, В. Попов ; оформ. обкл. Є. Казакова. – Х. : Віват, 2016. – С. 3.

«Масовий розгром військової інтелігенції України розгорнувся після того, як наприкінці травня 1937 р. було заарештовано Якіра, а в серпні – Дубового. Перший етап репресивної кампанії припадає на весь 1937 р. – першу половину 1938 р. про його масштаби свідчить статистика зростання самогубств серед командирів, політпрацівників, військових інженерів, юристів і господарників у військах КВО: понад 50% за другий квартал 1937 р. порівняно з першим кварталом; а у військах ХВО – на 150% за цей же період. Другий етап

масових репресій проти військової інтелігенції, вже не такий масовий в абсолютних цифрах втрат, припадав на 1939 р. і третій етап охопив весну – літо 1941 р.»

Кремень В. *Україна: проблеми самоорганізації : [у 2 т.]. Т. 1. Критика історичного досвіду : [монографія] / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – С. 305.*

«Мене, чи не єдину з усіх жінок арештованих, з праці не звільнили. Хтозна, через що: через «бездоганне» минуле в школі та університеті? Чи через мою національність (грекиня – українська буржуазна націоналістка?) чи, може, через мій світогляд, що зовсім не вкладався в рамки націоналістичного? Як мені тепер здається, була я типовою радянською людиною в тому сенсі, що, не вірячи в радянські теорії та догми, ухиляючись, де тільки можна було, від різних зборів, політзанять та мітингів, не хотіла лізти на рожен і, як більшість людей, воліла пристосуватися до системи, як до звичайного й незмінного зла.»

Мороз Р. В. *Проти вітру : спогади дружини українського політв'язня / Р. В. Мороз ; ред. Л. Маринович, І. Рапп ; худож. Б. Захаров. – 2-ге вид., змін. та допов. – Х. : Права людини, 2012. – С. 65.*

«На другий день допитів Солонченко повторив своє попередження, що Браїловського можуть звинуватити в державній зраді, й повернувся до першого рукописного документа, що його показував попереднього дня. Він ще раз нагадав, що експерти-графологи КДБ підтвердили почерк Браїловського. Браїловський знову відмовився відповідати, й Солонченко розпочав нову промову – цього разу про трагічну долю євреїв, які залишили Радянський Союз. Він намагався довести, що євреї-емігранти є егоїстами й живуть на Заході в злиднях. Допит тривав десять годин, але Браїловський знову відмовився співпрацювати зі слідством.»

Саттер Д. *Доба безумства : Занепад і кінець Радянського Союзу : [пер. з англ.] / Д. Саттер ; вид. К. Сігов, Л. Фінберг ; пер. Н. Комарова. – [К.] : Дух і Літера, [2017]. – С. 287–288.*

«Не меншу підозру викликали радянські громадяни, які мали зв'язки за кордоном. Першими тут були «розсіяні національності» - поляки, німці й карельські фінни, які мали родичів і знайомих за кордоном, а також прибалти, греки, іранці, корейці, афганці, китайці і румуни, розсіяні по СРСР. За даними архівів НКВД, у період з липня 1937-го по листопад 1938 року таємною поліцією в ході цих «національних» операцій було засуджено 335 513 осіб. Схожі операції, як ми побачимо далі, повторюватимуться під час і після війни.»

Енпльбом, Енн. *Історія ГУЛАГу : пер. з англ. / Енн Енпльбом ; пер. А. Ю. Іщенко ; ред. О. Л. Рудь. – 2-ге вид. – К. : Києво-Могилян. акад., 2010. – С. 116.*

«...непроста, сумна історія України між двома світовими війнами. Людям на Заході не багато відомо про цей страшний період у долях українців. Від 1929 року радянський уряд агресивно впроваджував політику Йосипа Сталіна і насаджував колективізацію. Руками військових та НКВДешників у фермерів конфісковували землю, худобу, знаряддя праці, зерно і передавали у власність колгоспам, буцімто керуючись ідеєю зробити всіх рівними. Навіть якщо один сусід збирав удвічі більше врожаю, ніж інші, винагорода для всіх була мізерно однаковою. Тому багато фермерів відкрито демонстрували своє обурення. Однак, що виразнішим був їхній протест, то несамопитішими ставали репресії. Десятки тисяч людей було вбито, сотні тисяч – заслано до Сибіру та Казахстану. Історики мають вагомні підстави називати цей період страшним терором.»

Воскобійник Г. Свобода і далі : шлях української жінки до нового життя в Америці / Г. Воскобійник ; пер. А. Пермінова ; ред. М. Прихода ; вид. В. Гутковський. – Л. : Піраміда, 2018. – С. 45–46.

«Ніде і ні в чому знищувальні тенденції большевизму не виявилися так гостро, з такою, сказати, невідхильністю, як у ставленні до української інтелігенції. Починаючи вже з перших років після захоплення влади, протягом усіх 25 років свого панування большевики систематично й послідовно нищили українську інтелігенцію.»

Петров В. Українська інтелігенція – жертва большевицького терору / В. Петров ; ред. Л. Івшина. – Вид. 2-ге. – К. : Укр. прес-група, 2014. – С. 8.

«Особливим звірством вирізнявся Степан Саєнко – комендант Харківської ЧК. За свідченнями тих, кому пощастило вижити, перед розстрілом людей цей кат любляв усіляко з них познущатися. Наприклад, роздягав своїх жертв і кілька годин тримав на лютomu морозі. А ще – особисто колов ножем, прирікаючи на мученицьку смерть. Траплялися випадки, коли з живих людей знімали шкіру...»

Васильєв С. Українська кров "червоного терору" : пам'яті жертв політичних репресій / С. Васильєв // Військо України : центральний друк. орган М-ва оборони України / голов. ред. В. Буряченко. – 2017. - № 5. – С. 61.

«Політику терору до громадян здійснював будь-який владний режим в Україні під час громадянської війни. Але більшовицький «червоний терор» помітно виділявся досить спрощеною процедурою винесення смертного вироку і приведення його до виконання.»

Боган С. Повстанці Одещини і Придністров'я: антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920–1923 рр. : іст. нарис / С. Боган ; оформ. обкл. Л. Коломісць. – К. : Зелений пес, 2013. – С. 85.

«Політичні в'язні організували самоуправу. Так тривало до 26 червня 1954 року – 42 дні. Ув'язнені випускали газету, а повітряний змії злітав у небо з листівками до людей, що жили за муром, що жили на волі.

Влада оскаженіла. Був введений в дію наказ припинити повстання танками. Проти танків вийшли жінки й дівчата, вбравши вишиті сорочки.»

Лукащук Х. Михайло Сорока : [арт-бук] / Х. Лукащук ; худож. Х. Лукащук ; ред. О. Думанська. – Брустурів : Дискурсус, 2018. – С. 29.

«Посадив меня на табурет, он схватил за бороду, поднял лицом вверх и начал с еще большим остервенением месить мне физиономию. От страшных ударов прищемляемые к зубам щеки оказались внутри израненными, и рот наполнился кровью, которую я должен был глотать...

Лишь соблюдая железные правила «врага народа», я мог пока сохранить зубы, а также не захлебнуться кровью из отбитых легких. Этими правилами были: предельное сжатие зубов при ударах, наполнение воздухом легких, а также напряжение живота, дабы избежать повреждения внутренностей.»

Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор : мемуары свидетеля / Д. Гойченко ; авт. передм. Е. Зудилов, П. Г. Проценко. – К. : [А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА], 2012. – С. 67.

«Репресії українських урядовців розпочалися ще до повної окупації УНР. Першою жертвою став Богдан-Олександр Зарудний, призначений в грудні 1917 р. генеральним секретарем земельних справ Генерального Секретаріату УНР. Його розстріляли більшовицькі війська Муравйова у Маріїнському парку відразу після захоплення Києва 26 січня 1918 р. разом з товаришами – членами Центральної Ради Леонардом Бочковським та Ісаком Пугачем.»

Горе переможеним: репресовані міністри Української революції : [архів. док.] / уклад. А. Когут, Р. Подкур, В. Скальський [та ін.] ; ред. В. Хропко; оформ. кн. М. Кобринський. – К. : К.І.С., 2018. – С. 8.

«Рух шістдесятництва виразно проіснував до арештів 1972 р. Культурницька діяльність, яка не вписувалась у рамки дозволеного, спричинила незадоволення влади. Шістдесятникам не вдалося втриматися в офіційних ідейно-естетичних межах, і з кінця 1962 р. розпочався масовий тиск на нонконформістську інтелігенцію. Перед шістдесятниками закрилися сторінки журналів, посипалися звинувачення у «формалізмі», «безідейності», «буржуазному націоналізмі». Влада розпочала кампанію цькування шістдесятників у пресі, на засіданнях творчих спілок та різноманітних зібраннях.»

Рух опору в Україні 1960-1990 : енцикл. довідник / ред. О. Зінкевич, Г. Панчук, О. Голуб [та ін.]. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 13.

«7 февраля 1942 года в Киеве начались массовые аресты представителей интеллигенции. Телига получила предупреждение о том, что в доме Союза писателей ее будет ожидать засада, однако Елена заявила: бежать она не собирается, из Киева никуда не уедет и в эмиграции больше жить не будет...»

Скляренко В. Все об Украине / В. Скляренко ; авт. передм. Ю. В. Макарова ; худож. С. И. Правдюк. – Х. : Фолио, 2008. – С. 245.

«Секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора й голову Раднаркому УСРР Власа Чубаря звинувачував у послабленні позицій радянської влади в Україні: «Чубарь своей разложенностью и оппортунистическим нутром и Косиор своей гнилой дипломатией и преступноленкомысленным отношением к делу загубят вконец Украину.»

Файзулін Я. Україна. У вогні минулого століття: постаті, факти, версії / Я. Файзулін, В. Гінда. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. – С. 200.

«Сталін створив широку систему концентраційних таборів, названу ГУЛАГ, і в 1936–1937 рр. розпочав спрямований на певні соціальні групи і національні меншини Великий терор, що вбив понад сімсот тисяч людей.»

Щоб не забули. Пам'ять про тоталітаризм в Європі : читанка для учнів ст. кл. серед. шк. в усіх європейських країнах : пер. з англ. / ред. Дж. Певез ; пер. М. Марченко ; авт. передм. С. Куртуа. – К. : Укр. ін-т нац. пам'яті, 2001. – С. 10.

«Та Великий терор, повторюсь, стане разом і своєрідним кривавим фіналом того першого епапу диявольського перетворення світу, страшні картини якого проглядаються у апокаліптичних видіннях Івана Богослова, у містичних пророцтвах «Каббали» та загадкових поясненнях вічного конфлікту між добром і злом в сутності людського бцття, які хвилювали не лише філософів-гностиків, але й усі релігії світу.»

Теленько Б. Соловецький лабіринт : записки упередженого паломника : [повідь-есе] / Б. Теленько. – Кам'янець-Поділ. : Медобори-2006, 2014. – С. 8.

«Та історія на цьому не закінчилась, а тільки почалася. Незабаром на території Росії постав концтабір для політичних в'язнів, заарештованих і засуджених радянськими органами державної безпеки, - Соловецький табір особливого призначення (СЛОН). Далі буде епоха «спец», «особ» та інших «лагів». Розпочалася доба ГУЛАГу, яка для України закінчилась лише на

початку 1990-х, коли із падінням Союзу вийшов на волю останній наш політичний в'язень.»

Тріумф людини. *Українці в нацистських і радянських концтаборах / І. Бігун, В. Бірчак, Л. Бондарук [та ін.] ; ред. В. В'ятрович. – Л. : Папуга, 2019. – С. 90-91.*

«1966 року до мордовських концтаборів привезли нову генерацію українських політв'язнів. Від 1966 року починається нова сторінка в історії політтаборів. Доти всі напрямки політв'язнів орієнтувалися на підпільні методи праці.»

Лук'яненко Л. *Сповідь у камері смертника / Л. Лук'яненко ; відп. за вип. Ю. Любченко. – 4-те вид. – К. : [Поліпрінт], 2011. – С. 23.*

«Треба сказати, що ніде в Советському Союзі не було такої справді всебічної політичної школи, як на Соловках. Це була своєрідна соловецька академія, з якої виходили люди вже з ясними головами. Кинуті в страшні умови острівної тюрми люди починали таки усвідомлювати, «хто вони, чії сини, яких батьків, ким і за що закуті». Далі, поступово, з боєм і важкими моральними муками засуджували пройдений шлях; перемелювали своє минуле, народжувалися знову і всі силі клали на збереження свого життя, щоб, як прийде час, виправдати себе в очах свого народу.»

Остання адреса : *до 60-річчя соловецької трагедії : у 3 т. Т. 3 / уклад. П. Кулаковський, Ю. Шаповал ; худож. В. Харик. – К. : Сфера, – 1999. – С. 360.*

«У багатьох представників цієї «еміграції», як і у мільйонів інших в'язнів сталінських «артеків», терміни добігали до кінця найближчим часом. Треба було вирішувати, що робити з цими в'язнями, адже їхній вихід на волю був вкрай небажаний. Не в останню чергу через те, що вони багато знали про реальні механізми функціонування репресивно-каральної системи, а надто – про табірні умови «перевиховання». Зрозуміло, цих людей ніхто вже не міг «перевиховати». Натомість вони могли виховувати інших, просто розповівши правду про пережите.»

Остання адреса : *до 60-річчя соловецької трагедії : у 3 т. Т. 2 / уклад. П. Кулаковський, Ю. Шаповал ; худож. В. Харик. – К. : Сфера, – 1999. – С. 17.*

«Українські дослідники історії ГУЛАГу поки що мало уваги приділяли гендерним аспектам табірної життя. Чи не єдиним винятком є доробок Тамари Вронської: учена першою в Україні звернула увагу на гендерні аспекти репресивної політики періоду Великого Терору. Т. Вронська ретельно з'ясовує кількість та розкриває долі жінок, які були засуджені як дружини і члени родин «зрадників батьківщини» (ЖИР, ЧСИР), висвітлює умови утримання жінок і

дітей у таборах. Дослідниця проаналізувала величезний масив архівних матеріалів (насамперед, офіційних документів репресивних органів), що дозволило досить точно встановити чинники репресій проти жінок, їх масштаби та відновити хронологію перебігу відповідних подій.»

Кісь О. *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти : монографія / О. Кісь. – Л. : Ін-т народознавства НАН України, 2017. – С. 51*

«У нас прийнято вважати Сталіна найбільшим тираном, але насправді ще Ленін вдавався до терору і вважав, що стару інтелігенцію, старі політичні сили треба усунути або знищити. От тільки він російських письменників та вчених випустив за кордон, а українці такого щастя не мали. В одному з листів до Сталіна Ленін писав: «Арестовать несколько сот и без объявления мотивов – выезжайте, господа!.. Харьков обшарить, мы его не знаем, этого для нас «заграница». Чистить надо быстро...»

Соловецький етап : антологія / уклад. Ю. Винничук. – Х. : Фоліо, 2018. – С. 3.

«Усіх людей, що підлягали репресіям, поділяли на дві категорії. Перша підлягала негайному арештові й розстрілу, друга – ув'язненню в таборах чи тюрмах на різні строки. Протягом чотирьох місяців повинні були бути репресовані 259450 душ, із них убиті відразу 72950.»

Білокін С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр. : [джерелознав. дослідж.] / С. Білокін ; ред. Ю. Буряк ; худож. С. Ковика-Алієв. – К. : Укр. пропілеї, 2016. – С. 549.*

«У червні 1941 року тюрми Української РСР були переповнені «антирадянськими елементами». Особливо на Західній Україні. Зважаючи на стрімке просування вермахту, керівництво НКВС боялося, що вони потраплять до рук німців і воюватимуть проти СРСР, тож наказало знищувати цих людей! За неповними даними, лише у Львові кати розстріляли понад чотири тисячі осіб, загалом на теренах Західної України – понад 30 тисяч.

Масове знищення в'язнів відбувалося й у пересильних тюрмах Умані, Києва та Харкова.»

Васильчук С. *Розстріл – за вишиванку : трагічні сторінки / С. Васильчук // Військо України : центральний друк. орган М-ва оборони України / голов. ред. В. Буряченко. – 2017. – № 4. – С. 61.*

«Хтось увійшов у церкву і сказав: «Їх там усіх помордовано...» Громада рушила до тюрми, де жителі міста розкопали трупи з вибитими очима, розколеними черепами, зламаними шиями і хребтами. Усього – 39 жертв. Над ними голосили матері, брати, сестри. «Людська мова не має ще тих слів, аби ними передати той жах, який ми відчули», - журилася пані Ірина.»

Крук О. *Ковчег отця Ковча / О. Крук ; ред. В. Біленко ; оформ. обкл. А. Васюник – К. : [б. в.], 2017. – С. 81.*

«Ще зовсім недавно, і навіть ще досі, ту масу людських костей та черепів, що кожного дня відкриває наша земля, прийнято називати «жертвами сталінізму», «жертвами сталінського терору» тощо. Але з кожним днем з'являється більше свідчень про те, що ці страшні репресії – це не злочин однієї людини чи навіть групи людей, а державна політика Радянського Союзу і її «керівної і спрямовуючої» комуністичної партії, яка взяла собі на озброєння терор і обман, а Сталін, Ягода, Єжов, Каганович, Постишев та іже з ними були не чим іншим, як породженням системи, її вірними слугами і здібними учнями.»

Іваничук Є. *Холодне небо Півночі : повість-спогад, докум. хроніки, спогади. – Л. : Піраміда, 2010. – С. 251–252.*

«Я був політичним в'язнем радянських концтаборів, - згадував житель Космача Дмитро Палійчук. – На Святий Вечір привели мене на допит, який тривав цілу ніч. Російські кати вимагали, щоб я виказав своїх однодумців із Космача чи вояків УПА. Я вперто мовчав, бо присягав перед своїми побратимами. Цілу ніч я не мав права навіть присісти. Мусив стояти, варта біля мене змінювалася кожні дві години. Та це ще не все.»

Пожоджук Д. *Українське Різдво в таборах Росії : наша історія / Д. Пожоджук // Пам'ятки України: історія та культура : наук.-попул. ілюстр. журн. / голов. ред. А. Сериков. – 2017. – № 1. – С. 17.*

«Я вже тоді добре почала орієнтуватись у календарі чергових чисток: 1929 рік – троцькісти, 1934 – справа Кірова, остаточна колективізація, 1937 – велика чистка, 1945 – совєцькі полонені і так далі.»

Скарга Б. *Після визволення... 1944-1956 : [репортаж зі сталінських таборів] : пер. з пол. / Б. Скарга ; пер. Д. Антонюк ; іл. В. Гапоненко ; оформ. обкл. А. Стьопіна. – Чернівці : Книги – XXI, 2018. – С. 129.*

Використані джерела

1. Артем'єва Г. 58-ма. Невилучене : історії людей, які пережили те, чого ми найбільше боїмося / Г. Артем'єва, О. Рачова ; пер. О. Ушкалова ; фот. Г. Артем'єва, В. Попов ; оформ. обкл. Є. Казакова. – Х. : Віват, 2016. – С. 3.

2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр. : [джерелознав. дослідж.] / С. Білокінь ; ред. Ю. Буряк ; худож. С. Ковика-Алієв. – К. : Укр. пропілеї, 2016. – С. 549.
3. Бітімерова І. Про Великий терор в Україні / І. Бітімерова // Вісті Марківщини : вид. терит. громад Марківського р-ну. – 2019. – 17–24 серпня (№ 33). – С. 9.
4. Боган С. Повстанці Одещини і Придністров'я: антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920–1923 рр. : іст. нарис / С. Боган ; оформ. обкл. Л. Коломієць. – К. : Зелений пес, 2013. – С. 85.
5. Васильєв С. Українська кров "червоного терору" : пам'яті жертв політичних репресій / С. Васильєв // Військо України : центральний друк. орган М-ва оборони України / голов. ред. В. Буряченко. – 2017. - № 5. – С. 61.
6. Васильчук С. Розстріл – за вишиванку : трагічні сторінки / С. Васильчук // Військо України : центральний друк. орган М-ва оборони України / голов. ред. В. Буряченко. – 2017. – № 4. – С. 61.
7. Воскобійник Г. Свобода і далі : шлях української жінки до нового життя в Америці / Г. Воскобійник ; пер. А. Пермінова ; ред. М. Прихода ; вид. В. Гутковський. – Л. : Піраміда, 2018. – С. 45–46.
8. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор : мемуары свидетеля / Д. Гойченко ; авт. передм. Е. Зудилов, П. Г. Проценко. – К. : [А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА], 2012. – С. 67.
9. Горе переможеним: репресовані міністри Української революції : [архів. док.] / уклад. А. Когут, Р. Подкур, В. Скальський [та ін.] ; ред. В. Хропко; оформ. кн. М. Кобринський. – К. : К.І.С., 2018. – С. 8.
10. Епплбом, Енн. Історія ГУЛАГу : пер. з англ. / Енн Епплбом ; пер. А. Ю. Іщенко ; ред. О. Л. Рудь. – 2-ге вид. – К. : Києво-Могилян. акад., 2010. – С. 116.
11. Іваничук Є. Холодне небо Півночі : повість-спогад, докум. хроніки, спогади. – Л. : Піраміда, 2010. – С. 251–252.
12. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти : монографія / О. Кісь. – Л. : Ін-т народознавства НАН України, 2017. – С. 51
13. Кремень В. Україна: проблеми самоорганізації : [у 2 т.]. Т. 1. Критика

- історичного досвіду : [монографія] / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – С. 305.
14. Крук О. Ковчег отця Ковча / О. Крук ; ред. В. Біленко ; оформ. обкл. А. Васюник – К. : [б. в.], 2017. – С. 81.
 15. Лукашук Х. Михайло Сорока : [арт-бук] / Х. Лукашук ; худож. Х. Лукашук ; ред. О. Думанська. – Брустурів : Дискурс, 2018. – С. 29.
 16. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертника / Л. Лук'яненко ; відп. за вип. Ю. Любченко. – 4-те вид. – К. : [Поліпрінт], 2011. – С. 23.
 17. Малолеткова О. Серпень 1937-го: ліміт на знищення / О. Малолеткова. // Урядовий кур'єр : газ. Кабінету Міністрів України / голов. ред. С. Брага. – 2019. – 7 серпня (№ 149). – С. 2.
 18. Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы большого террора : [исследование] / М. Мицель ; ред. В. Любченко. – К. : Дух і Літера, 2012. – С. 5.
 19. Мороз Р. В. Проти вітру : спогади дружини українського політв'язня / Р. В. Мороз ; ред. Л. Маринович, І. Рапп ; худож. Б. Захаров. – 2-ге вид., змін. та допов. – Х. : Права людини, 2012. – С. 65.
 20. Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна : пер. з англ. / Н. М. Наймарк ; пер. В. Старк. – К. : Києво-Могилян. акад., 2011. – С. 76.
 21. Овсієнко В. Світло людей : мемуари та публіцистика / В. Овсієнко. – Вид. 2-ге, переробл. і допов. – К. : Кліо, 2018. – С. 148.
 22. Остання адреса : до 60-річчя соловецької трагедії : у 3 т. Т. 2 / уклад. П. Кулаковський, Ю. Шаповал ; худож. В. Харик. – К. : Сфера, – 1999. – С. 17.
 23. Остання адреса : до 60-річчя соловецької трагедії : у 3 т. Т. 3 / уклад. П. Кулаковський, Ю. Шаповал ; худож. В. Харик. – К. : Сфера, – 1999. – С. 360.
 24. Палій О. Короткий курс історії України / О. Палій ; оформ. кн. Г. Букша. – Вид. 3-тє. – [К.] : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. – С. 361.
 25. Петров В. Українська інтелігенція – жертва большевицького терору / В. Петров ; ред. Л. Івшина. – Вид. 2-ге. – К. : Укр. прес-група, 2014. – С. 8.

26. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках ; Недостріляні / С. Підгайний ; уклад. Ю. Шаповал. – К. : Кліо, 2019. – С. 33–34.
27. Пожоджук Д. Українське Різдво в таборах Росії : наша історія / Д. Пожоджук // Пам'ятки України: історія та культура : наук.-попул. ілюстр. журн. / голов. ред. А. Сериков. – 2017. – № 1. – С. 17.
28. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990) : [документи і матеріали] / уклад. та авт. передм. В. Даниленко ; голов. ред. Я. Калакура ; ред. В. Баран [та ін.]. – К. : Смолоскип, 2013. – С. 5.
29. Ранков П. Матері : роман / П. Ранков ; пер. Т. Окопна. – К. : Комора, 2016. – С. 71.
30. Рислаккі Ю. Воркута! Повстання у виправно-трудоному таборі : пер. з фін. / Ю. Рислаккі ; пер. Ю. Зуб ; оформ. обкл. А. Ладик. – Л. : Літопис, 2015. – С. 20.
31. Рух опору в Україні 1960-1990 : енцикл. довідник / ред. О. Зінкевич, Г. Панчук, О. Голуб [та ін.]. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 13.
32. Саттер Д. Доба безумства : Занепад і кінець Радянського Союзу : [пер. з англ.] / Д. Саттер ; вид. К. Сігов, Л. Фінберг ; пер. Н. Комарова. – [К.] : Дух і Літера, [2017]. – С. 287–288.
33. Скарга Б. Після визволення... 1944-1956 : [репортаж зі сталінських таборів] : пер. з пол. / Б. Скарга ; пер. Д. Антонюк ; іл. В. Гапоненко ; оформ. обкл. А. Стьопіна. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2018. – С. 129.
34. Скляренко В. Все об Украине / В. Скляренко ; авт. передм. Ю. В. Макарова ; худож. С. И. Правдюк. – Х. : Фолио, 2008. – С. 245.
35. Соловецький етап : антологія / уклад. Ю. Винничук. – Х. : Фолио, 2018. – С. 3.
36. Список репресованої літератури: [заборон. вид. 1920–30-х років] : док. і матеріали / уклад. С. І. Білокінь ; оформ. кн. С. Я. Ковика-Алієв ; ред. Ю. Буряк. – К. : Укр. пропілеї, 2018. – С. 7.
37. Теленько Б. Соловецький лабіринт : записки упередженого паломника : [повість-есе] / Б. Теленько. – Кам'янець-Поділ. : Медобори-2006, 2014. – С. 8.

38. Триумф людини. Українці в нацистських і радянських концтаборах / І. Бігун, В. Бірчак, Л. Бондарук [та ін.] ; ред. В. В'ятрович. – Л. : Папуга, 2019. – С. 90-91.
39. Український декламатор : зб. віршів для молоді / уклад. Н. Зінкевич, Зінкевич. - Вид. 2-ге. – К. : Смолоскип, 2014. – С. 350.
40. Файзулін Я. Україна. У вогні минулого століття: постаті, факти, версії / Я. Файзулін, В. Гінда. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. – С. 200.
41. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов ; ред. Т. Хорунжа; авт. передм. С. Глузман ; оформ. кн. А. Косяк, А. Шубін. – К. : Абрис, 1997. – С. 31–32.
42. Щоб не забули. Пам'ять про тоталітаризм в Європі : читанка для учнів ст. кл. серед. шк. в усіх європейських країнах : пер. з англ. / ред. Дж. Певез ; пер. М. Марченко ; авт. передм. С. Куртуа. – К. : Укр. ін-т нац. пам'яті, 2001. – С. 10.